

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Шевченко Т.М.

ІДЕЯ ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.: РИМ–ВІЛЬНО–ОСТРИГ–БЕРЕСТЯ

Автор пропонує новий погляд на унійні проекти 1583 р., 1590–1596 рр., 1593 та 1599 рр., які постали в Речі Посполитій не лише внаслідок місіонерської політики Апостольської Столиці, а й політичних та династичних планів «некоронованих королів Русі» князів Острозьких.

XVI ст. було позначено в європейській історії бурхливими процесами релігійної дезінтеграції, спричиненими в Католицькій Церкві Реформацією. Паралельно з розвитком Католицької Реформи поставали нові ідеї об'єднання християнського світу, які пропонували унію Католицької та Православної Церков. Зокрема унійні проекти зачепили й українські (руські) землі у складі Речі Посполитої. Один із таких проектів, висунутий православними єпископами Київської митрополії, реалізувався у Берестейській унії 1596 р. Проте чи була Берестейська унія логічним завершенням попередніх унійних ініціатив православної та католицької сторін другої половини XVI ст.? Де слід шукати витoki найконтroversійніших унійних проектів князів Острозьких – найпотужніших магнатів Речі Посполитої і

«некоронованих королів Русі»? Чому Острозькі відкинули унійну ініціативу польських єзуїтів, але радо прийняли унійний проект італійського єзуїта Поссевіно? Чому князь Костянтин Василь Острозький, один із ініціаторів зближення Церков, став непримиренним ворогом Берестейської унії? Ми хочемо розглянути унійні проекти 1583 р., 1590–1596, 1593 та 1599 рр., які постали у Київській митрополії, в контексті стосунків православної та католицької еліт – наймогутніших представників православної еліти Острозьких з папським легатом Антоніо Поссевіно, з апостольським нунцієм у Речі Посполитій Антоніо Болоньєтті та польськими єзуїтами. Також ми дамо власну інтерпретацію цієї серії проектів.

Унійні ідеї Поссевіно та його стосунки з православною елітою Речі Посполитої були представлені в історичній літературі досить повно, з опертям на опубліковані першоджерела¹. Аналіз проекту церковного об'єднання К.В.Острозького, відомого з листа князя до Іпатія Потія 1593 р.², традиційно зводиться в історіографії до переказу змісту листа та зауваження, що пропонувана «універсальна унія» була нереальною. Винятком тут є позиція російського історика Михайла Дмитрієва³, до якої ми приєднуємось. Він стверджує, що самому Острозькому та його сучасникам такий проект не видавався нереальним. Греко-католицька історіографія традиційно вважає Берестейську унію логічним втіленням унійних ідей, які

¹ Див., наприклад: праці єзуїта Пауля Пірлінга: *Pierling P. La Russia et le Saint-Siège: études diplomatiques.* – Paris, 1896–97. – Vol. I-II; *Pierling P. Un nonce de Pape en Moscovie, préliminaires de la trêve de 1582.* – Paris, 1884; *Pierling P. Le Saint-Siège, la Pologne et Moscou 1582–1585.* – Paris, 1885; *Pierling P. Bathory et Possevino.* – Paris, 1887.

² Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. IV (1588–1632 гг.). – СПб., 1851. – № 45. – С. 63–66.

³ *Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.* – М., 2003. – С. 237.

залишилися у Київській митрополії від часів Флорентійської унії, православна історіографія традиційно спростовує цей погляд. Хоча Берестейська унія має багату історіографію⁴, ролі князя К.В.Острозького у передісторії Берестейської унії присвячена спеціальна стаття польського історика К.Левицького⁵ та багато сторінок у інших публікаціях⁶. Окрема стаття, присвячена ставленню князя до католицтва і протестантизму, належить перу польського історика Томаша Кемпи⁷. Проте, на нашу думку, місце князя у цьому унійному проекті залишається не до кінця осмисленим. Більше того, детальна біографія князя вперше була написана лише у другій половині 1990-х рр.⁸, але залишила невирішеними важливі питання його релігійних інтересів, зокрема, як співвідносилися ці інтереси з унійними ідеями Скарги та Гербеста. Єдиною

⁴ Див. найновіший аналіз історіографії унії та бібліографію: *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом. – С. 7-27, 288-306; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 357-402.

⁵ *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a Unia brzeska 1596 r. // *Archiwum Towarzystwa naukowego we Lwowie, dział II.* – Lwów 1933. – Т. XI, з. 1; *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом. – С. 235-238.

⁶ *Likowski E.* Stanowisko księcia Ostrogińskiego wobec unii Brzeskiej // *Bulletin International de l'Académie des sciences.* – 1896. – P. 218-227; *Senyk S.* The Background of the Union of Brest. – Winnipeg, 1994; *Kempa T.* Unijne koncepcje Konstantego Wasyla Ostrogińskiego // *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej. 1596–1996 / Red. S.Alexandrowicz, T.Kempa.* – Toruń, 1998. – S. 33-48; *Melnyk M.* Zagadnienia soteriologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogińskiego // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Przemyśl, 1998. – Т. 4. – S. 97-142.

⁷ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т. XL. – 1996. – S. 17-36. Див. також: *Kempa T.* Wobec Kontrereformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007.

⁸ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997.

спробою розв'язати це питання було дослідження єзуїта Яна Крайцара⁹. Крайцар вивчив джерела унійних зацікавлень князя та його синів і, на відміну від інших дослідників, вперше висловив сумнів у щирості намірів Острозького об'єднати *pax Christiana*. Після Крайцара лише за двадцять років історики знову звернули увагу на потребу шукати бачення Острозьким унії поза межами конфесійних уподобань, зокрема в руському регіоналізмі¹⁰, у сукупності його релігійних та інших поглядів, особистих амбіцій¹¹, в особливому статусі князя у шляхетсько-магнатському середовищі чи екуменічних поглядах¹². Православно-протестантський союз розглядався в історіографії насамперед як продуманий політичний крок для захисту інтересів Православної Церкви та «руського народу»¹³, з іншого боку – як богословський курйоз чи щонайменше похідна від невдалого союзу Острозьких із католиками¹⁴. Ми ж пропонуємо підійти до розгляду питань унії з точки зору політичних та майнових інтересів головного протектора Православної Церкви в Речі Посполитій К.В.Острозького, який мав далекосяжні стратегічні плани розширення політичної потужності своєї родини.

⁹ *Krajcar J.* Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582-1584 // *Orientalia Christiana periodica*. – Romae, 1969. – Vol. 35. – Fasciculus 1. – P. 193-214.

¹⁰ *Крижанівський О.П., Плохий С.М.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1996. – Кн. III. – С. 28-29.

¹¹ *Kempa T.* Unijne koncepcje Konstantego Wasyla Ostrogskiego // *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596–1996. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 / Red. S.Alexandrowicz, T.Kempa*. – Toruń, 1998. – S. 47.

¹² *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом. – С. 235, 237.

¹³ З такої позиції написана, зокрема: *Жукович П.Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб., 1901.

¹⁴ Див. посилання 7.

Проект Антоніо Поссевіно 1583 р. Переїнятий ідеєю релігійної унії Москви з Римом, Поссевіно під час посольства в Москві у вересні 1581 р. дійшов думки, що дорога до унії Москви лежить через унію Русі, бо Москва в релігійних справах звикла залежати від Русі, а донедавна Київський митрополит затверджував московських владик. Отже, «*maximi vero ponderis futurum sit ad Moscoviam convertendam, si Episcopi, sive Vladycae regiae Russiae se Catholicae Ecclesiae aggregarent maximi vero ponderis futurum sit ad Moscoviam convertendam, si Episcopi, sive Vladycae regiae Russiae se Catholicae Ecclesiae aggregarent* [для навернення Москви мало би більшу вагу, якби єпископи або владики королівської Русі приєдналися до Католицької Церкви]»¹⁵. Поєднання Православної Церкви Київської митрополії, «Руської Церкви», з Римською полягало у підпорядкуванні православної ієрархії владі папи; єдності віри та тимчасовому толеруванні східного обряду. Поссевіно пропонував реалізувати цей план наступними засобами: приєднанням до католицизму впливових руських магнатів, заснуванням папських семінарій та друкуванням католицьких книг руською мовою¹⁶.

У липні 1583 р. папський нунцій у Речі Посполитій Альберто Болоньєтті скерував до Поссевіно князя Острозького, який перебував у Кракові з синами, для обговорення питання унії¹⁷. Специфіка контактів Поссевіно та Острозького полягала насамперед у надзвичайно високому статусі єзуїта. Поссевіно був

¹⁵ Цит. за: *Chodynicky K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632.* – Warszawa, 1934. – S. 233; *Załęski S. Jezuiti w Polsce.* – Lwów, 1900. – T. I, cz. 1. – S. 328.

¹⁶ *Chodynicky K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska.* – S. 233-235, 241.

¹⁷ *Załęski S. Jezuiti w Polsce.* – S. 328-329.

офіційним представником папи, його послом у Швеції, Московії, Речі Посполитій, посередником у переговорах між Стефаном Баторієм та Іваном IV Грозним, радником Баторія і посередником у переговорах з імператором Рудольфом II. Відтоді Поссевіно і Болоньєтті вдвох контактували з князями Острозькими з наступних питань: допомоги князеві Костянтинові Василю з відповідними викладачами для його академії¹⁸; курування листування з патріархами у справі нового календаря¹⁹; вирішення маєткових справ князів Острозьких при імператорському дворі²⁰. При цьому Поссевіно і Болоньєтті інформували Апостольську Столицю про хід переговорів з князями Острозькими, подаючи інформацію про кожного із князів та про найвпливовіших людей із їхнього оточення²¹. Наскрізною темою названих питань була тема «допомоги душі» князя Острозького та «розширення католицької релігії»²² – так дипломатично Болоньєтті сформулював початкові надії Римської Церкви на приєднання до неї князя Костянтина Василя та поширення з його допомогою католицизму на руських землях²³. Правда,

¹⁸ Monumenta Poloniae Vaticana (MPV) / Ed. E.Kuntze. – Vol. 6. – Cracoviae, 1938. – N 111, 114. – P. 198, 201, № 205. – P. 361-366; Monumenta Ucrainae Historica (MUH) / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – T. IX-X: 1075–1632. – Romae, 1971 – N 55. – P. 115-116.

¹⁹ MUH / Collegit metropolita A. Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 43. – P. 99-101, N 224. – P. 384.

²⁰ MPV. – N 224. – P. 386; MUH / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J. Slipyj. – N 44. – P. 101-106, N 55. – P. 115-116, N 63. – P. 121-122.

²¹ MPV. – N 205. – P. 361-366, N 245. – P. 422; T. 7. – N 273. – P. 413; MUN / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 44. – P. 101-106; N 50. – P. 111-112.

²² MUH / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 40. – P. 97-98.

²³ MPV. – N 220. – P. 381-382.

внаслідок особистих розмов з Острозьким Болоньєтті уже не допускав можливості прямої конверсії князя, а лише «принаймні» прийняття ним унії²⁴. Особливо, на думку Болоньєтті, віднайдення для Острозької академії відповідних викладачів у Римі та позитивне вирішення претензій Острозьких на їхні маєтки в Священній Римській імперії могло сприяти більшій прихильності князя Костянтина Василя до унії Русі із Римом²⁵.

Поссевіно у цих переговорах найбільше переймався такими питаннями: сприяння схваленню східними патріархами нового римського календаря; посередництво у переговорах з імператором у справі маєтків Острозьких у Богемії та Словаччині²⁶; організація друкування в Речі Посполитій катехізисів руською та московською мовами²⁷. Окрім Острозьких, Болоньєтті вів водночас переговори про конверсію з князем Юрієм Слуцьким. Останнього таки вдалося схилити до прийняття католицизму, хоч і зі збереженням грецького обряду. Подібно нунцій прагнув

²⁴ Россия и Италия / Изд. Е.Шмурло. – СПб., 1913. – Т. 2, ч. 1. – С. 339-340; МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 55. – P. 115-116.

²⁵ MPV. – N 111, 114. – P. 198, 201; N 224. – P. 386, N 22. – P. 396-397.

²⁶ МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 54. – P. 114-115.

²⁷ Пріоритетність проблем була визначена на підставі порівняння кількості згадок про них у листуванні Поссевіно у 1583–1584 рр. у: MPV. – Т. 6; *Theiner A. Annales Ecclesiastici.* – Т. 3. – Romae, 1856; Россия и Италия / Изд. Е.Шмурло. – СПб, 1913. – Т. 2, ч. 1.; МУН / Collegit P.Athanasius G.Welykyj OSBM. – Т. I: 1075–1623. – Romae, 1964; МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – Т. IX-X: 1075–1632. – Romae, 1971; *Welykyj A. Litterae nuntiorum apostolicorum historiam ucrainae illustrantes (1550-1850).* – Vol. I-II. – Romae, 1959.

вплинути і на князя Острозького, зокрема через спілкування з Поссевіно²⁸.

Потенційні впливи князя Острозького у православному світі представники Апостольської Столиці оцінювали дуже високо, оскільки його було обрано за посередника у переконуванні Константинопольського патріарха прийняти новий римський календар. Католицькі джерела свідчать, що князь добровільно озвучував позицію Апостольської Столиці, висловлювану єзуїтами. Острозького не знеохотила ані березнева заборона Константинопольського патріарха Єремії II православним приймати новий календар, висловлена князеві особисто²⁹, ані суворий лист від Єремії та Олександрійського патріарха Сильвестра, який він отримав у червні 1583 р.³⁰ Острозький не лише узгоджував із Поссевіно зміст своїх листів до патріарха у справі календаря³¹, не лише вислав Поссевіно оригінали листів, отриманих від Константинопольського та Олександрійського патріархів³², але й охоче підписав своїм ім'ям та вислав відповідь східним патріархам, яку попередньо підготував Поссевіно, та оглянули у Римі отці Роберто Белларміно та Крістофоро

²⁸ *Chodynicki K.* Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 233-234, 243-245.

²⁹ *Chynczewska-Hennel T.* Konstanty Wasyl Ostrogski // *Polski Słownik Biograficzny (PSB)*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. – Т. XXIV. – S. 492.

³⁰ MUH / Collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. – N 52. – P. 29-33.

³¹ *Theiner A.* *Annales Ecclesiastici*. – P. 436-437; MPV. – Т. 7. – N 38. – P. 50.

³² MUH / Collegit metropolita A. Šeptyckyj, edidit metropolita J. Slipyj. – N 46. – P. 107-108.

Клавію, схвалив генерал Клаудіо Аквавів³³. Поссевіно наполягав, аби ця відповідь була перекладена східними мовами і розіслана у тисячах примірників у православні землі. Ця ідея єзуїта не отримала схвалення Апостольської Столиці, яка на початок 1584 р. уже встановила дипломатичні контакти з Константинопольським патріархом і не бажала його дратувати питаннями нового календаря³⁴.

Таке ж порозуміння виявив князь Острозький з Поссевіно й у справі друкування книжок руською мовою. Єзуїт мав план організації у Кракові друкарні для видання катехізисів та інших релігійних книжок для русинів і московитів³⁵. Острозький запропонував послати до Риму свою людину з метою виготовлення відповідних шрифтів для Русі, а Поссевіно висунув план друкування руських катехізисів також на Волині (читай: в Острозькій друкарні – *Т.Ш.*)³⁶.

Проте посередництво Поссевіно та папського нунція у Відні щодо залагодження маєткових справ Острозьких у Габсбурзькому дворі виявилось невдалим. Бо хоч Поссевіно і припускав, що за допомогою впливів князя Януша Острозького в Угорщині вдасться поширювати там

³³ МУН / Collegit P.Athanasius G.Welykyj OSBM. – N 92. – P. 49-50; МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 49. – P. 110-111; N 71. – P. 127; *Krajcar J.* Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582–1584. – P. 206.

³⁴ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. – S. 330; *Krajcar J.* Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582–1584. – P. 206.

³⁵ Можна припустити, що тут ішлося про друкування Малого катехізису Канізія «Parvus catechismus catholicorum» (1556), який був перекладений Якубом Вуском польською і зазнав сорок перевидань як у латинському, так і польському варіантах. Перше польськомовне видання вийшло у Кракові 1560 чи 1566 р.

³⁶ МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 52. – P. 113.

католицтво та перемогти Реформацію, Острозькі так і не зуміли повернути ні словацький маєток Маковіца, ані богемський Радуніца³⁷.

Схоже, що в Римі завжди були готові покласти плани Поссевіно, які могли сприяти конверсії найпотужнішого руського православного князя, у жертву чи то вищим політичним розрахункам (як у випадку з друкуванням і поширенням відповіді екуменічному патріархові щодо календарної реформи), чи то економії коштів (така причина була офіційно названа у випадку відмови з організацією друкарні з руськими шрифтами)³⁸, чи іншим ближче незаним інтересам або навіть інтригам (як у випадку відмови від послуг друкаря з Острога чи навіть організації друкарні). Адже Поссевіно мав високопоставлених недоброчинців як серед вищих єзуїтських достойників (наприклад, генерального вікарія Оліверіо чи кардинала Франциска Толетія), так і серед вищої церковної ієрархії (Вармінського єпископа Станіслава Гозія і нунція Болоньєтті). До суворих критиків Поссевіно належав і Скарга³⁹.

Хоча Поссевіно і писав неодноразово у численних листах про розрахунки на приєднання руського князя до Римської Церкви, але, схоже, не чинив жодного тиску на Острозького. Нунцій Болоньєтті навіть звинувачував єзуїта перед Римом у тому, що той неохоче розмовляв із князем

³⁷ *Chodynicki K.* Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 249; *Kempa T.* Konstancy Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich. – S. 24.

³⁸ *Krajcar J.* Konstancy Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich. – P. 197.

³⁹ Див.: *Zalewski S.* Jezuici w Polsce. – S. 335-337; *Boratyński L.* Studia nad nuncjaturą polską Bolognetiego (1581-85) // *Rozprawy Akademii Umijętności.* – Wydział Historyczno-Filozoficzny. – T. 49. – 1907. – S. 76-88.

про справу унії⁴⁰. Про правдивість інформації Болоньєтті свідчать добрі стосунки Поссевіно з князем Острозьким, який навряд чи поставився б позитивно до прямого тиску з боку Поссевіно. Можна припустити, що Поссевіно обрав таку обережну тактику не лише з огляду на невдалий досвід Скарги, а й за порадами свого давнього знайомого, Діонісія Раллі Палеолога, з яким познайомився ще багато років тому у Франції⁴¹. Тепер Палеолог, Кізікський архієпископ, виявився «*gran favorito del signor duca* [великим улюбленцем пана князя]»⁴² і мешкав у Острозі від часу свого приїзду туди приблизно у 1578–1579 рр. із Риму зі списком Біблії для князя Костянтина Василя⁴³. В Острозі Палеолог брав участь у підготовці до друку церковнослов'янської Біблії, і став завдяки протекції Острозького архімандритом монастиря Успіння Пресвятої Богородиці в Дорогобужі. Він же був кандидатом для місії до східних патріархів щодо переговорів про впровадження нового календаря. Йому також приписують створення філокатоліцької атмосфери в Острозі та вплив на рішення повернути князівського другого сина Костянтина у католицтво. Відомо, що Поссевіно охоче консультувався у

⁴⁰ *Chodynicky K.* Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 249.

⁴¹ МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipuj. – N 46. – P. 107-108.

⁴² Принаймні так його називає нунцій Болоньєтті у листі від 8 червня 1583 р.: МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J.Slipuj. – N 44. – P. 105.

⁴³ *Мизько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С. 107-108.

Раллі з «руських проблем»⁴⁴. Можливо, десятима роками пізніше саме Палеолога князь Острозький мав на увазі під «пресвітерами», з якими радився, звертаючись із Поссевіно до папи: «...ważyłem z Possewinem papieża rzymskiego o niektórych potrzebnych rzeczach Pisma św. nie sam, ale ze swoimi starszemi i presbyterami radzić i dysputować»⁴⁵.

Однак попри приязні стосунки з Поссевіно масштабні політичні заходи Острозькі обговорювали насамперед з нунцієм Альберто Болоньєтті. Так, саме нунцієві Діонісій Раллі у липні 1583 р. представив проект перенесення патріархату з Константинополя до Острога або утворення нового, який би зберігав православний обряд, але підпорядковувався папі. Раллі, якого нунцій підозрював у честолюбних намірах самому очолити такий патріархат, запевняв, що саме це було б «належним і найкоротшим шляхом» до примирення Руської Церкви з Римом і притягло безпосередньо до унії князя Костянтина Василя Острозького⁴⁶. Тоді Болоньєтті і Апостольська Столиця прийняли острозький проект дуже скептично. Але вже за рік (коли стосунки з князем були на межі розірвання) представники Риму самі запропонували Острозькому промотувати перед Константинопольським патріархом проект перенесення патріархату до Русі. Проект цей виник як реакція на інтернування турками на острів Родос Константинопольського патріарха Єремії II і був

⁴⁴ МУН / Collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. – N 100. – P. 52-53; МУН / Collegit metropolita A. Šeptyckyj, edidit metropolita J. Slipuj. – N 50. – P. 111-112; *Krajcar J.* Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich. – P. 200-201; *Гудзяк Б.* Криза і реформа. – С. 200-202.

⁴⁵ Цит. за: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich. – S. 22.

⁴⁶ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski... – S. 128; *Chodynicki K.* Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 233.

викладений Поссевіно державним секретарем Апостольської Столиці кардиналом Толмео Галлі. Галлі пропонував допомогти Єремії звільнитись із ув'язнення, зробити його виключно патріархом слов'ян та оселити у Московії чи Речі Посполитій, сприяючи у такий спосіб незалеженню православних русинів і московитів від «Візантії» та полегшуючи їхнє поєднання з Католицькою Церквою. Поссевіно категорично відкинув Москву як можливу столицю патріархату, вважаючи за кращу Київ, а ідеальною – Рим, де патріарх міг би працювати на користь об'єднання Церков. Нунцій Болоньєтті, у свою чергу, запропонував на столицю патріархату Вільно чи Львів⁴⁷. Іншими варіантами були резиденції двох руських магнатів – Острог князя Костянтина Василя Острозького, на чие приєднання до унії ось-ось очікували, і Слуцьк князя Юрія Слуцького, який уже прийняв католицтво, зберігши православний обряд. У червні-серпні 1584 р. Болоньєтті і Поссевіно обговорювали доцільність приховування на початковому етапі факту «папського благословення» патріарха перед православними вірними, у тому числі перед князями Острозьким та Слуцьким. Проте Острозький вважав, що патріарха було ув'язнено через його проунійні симпатії (що, зрештою, не відповідало дійсності), і докладав зусиль до його звільнення⁴⁸. Наприкінці серпня 1584 р. Поссевіно вручив князю Костянтинові Василю папське бреве, подарунки й обговорив проекти унії та перенесення патріархату. Єзуїт змалював князеві перспективу об'єднання з Католицькою Церквою не лише Православної Церкви у Речі Посполитій,

⁴⁷ *Chodynicki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 250-251; Kempa T. Konstancy Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski... – S. 129.*

⁴⁸ MVP. – Т. 7. – N 206, 258. – P. 308-309, 385; *Kempa T. Unijne koncepcje Konstantego Wasyla Ostrogskiego. – S. 37.*

а й у Москві, Османській імперії та перенесення патріархату до Вільна чи Львова. Острозький обіцяв підтримати ці плани⁴⁹. Але вони також провалилися, бо папська дипломатія так і не змогла звільнити Єремію II, а він не дав згоди на перенесення патріархату до Русі, тому що взагалі не був схильний до прийняття засад Флорентійської унії.

Католицька сторона цілком правильно розуміла, що для князя таке приєднання могло бути можливе лише на засадах Флорентійської унії, тобто у прийнятті догматів Католицької Церкви при збереженні православного обряду. Але якщо князь Острозький не надавав догматичним питанням важливого значення, то чому ж він тоді так і не прийняв унію в 1583–1584 рр.? Адже він сам пафосно заявляв у листі до папи Григорія XIII у липні 1583 р., що готовий покласти життя заради об'єднання християн⁵⁰, а в серпні нунцій Болоньєтті доповідав Риму про князя, який публічно заявив, що «якщо його патріарх не прийде до згоди з Апостольським Престолом, то він і без нього сам прийде до згоди»⁵¹.

По-перше, Острозький вагався саме тому, що не розумівся вільно на догматично-еклезіологічних проблемах, і через це потребував посилення на авторитет патріарха та його рішення.

По-друге, католицька сторона сама не мала чіткого плану унії, а тому всі її зусилля були скеровані переважно на навернення у католицтво, а не в унію.

По-третє, князь Острозький як політик, безсумнівно, хотів би отримати від прийняття унії певні політичні

⁴⁹ *Chodynicky K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 251.*

⁵⁰ *MPV. – Т. 6. – N 229. – P. 401*

⁵¹ *Welykyj A. Litterae nuntiorum apostolicorum historiam ucrinae illustrantes (1550–1850). – Romae, 1959. – Vol. I-II. – P. 210.*

дивіденди. Якщо припустити, що князь мав «комплекс Костянтина»⁵², то таким дивідендом могла б бути реалізація двох острозьких проектів.

Перший проект передбачав перенесення патріархату з Константинополя до Острога чи до іншого руського міста. Створення патріархату у руських землях могло б привести представників роду Острозьких (які у своїх володіннях уже були суверенними удільними володарями) до коронації патріархом князя Костянтина Василя королівською/ імператорською короною. Другий проект передбачав створення військового ордену імператора Костянтина на чолі зі старим князем та його старшим сином Янушем. План нунцієві Болоньєтті представив у липні 1583 р. секретар і капелан князя Януша Кшиштоф Казимирський, майбутній Київський єпископ⁵³. Реалізація проектів була б логічною інституціоналізацією ірраціонально-містичного розуміння руських князів як носіїв найвищого права, даного їм Божим Промислом, та

⁵² Цей термін був введений єзуїтом Яном Крайцаром для пояснення проектів князів Острозьких заснування в Острозі патріархату та рицарського ордену імені імператора Костянтина: *Krajcar J. Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich.* – Р. 207-214. Ця точка зору співпадає з позицією Наталії Яковенко, яка каже, що князів оточував особливий ореол вищості див. посилання № 54-57.

⁵³ На відміну від нунція, кардинал Толмео Галлі прийняв пропозицію серозно, схваливши заснування ордену та висловивши надію, що складнощів із отриманням згоди польського короля не буде. Див.: *Krajcar J. Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich.* – S. 207-208.

специфічного сакрального блиску, який їх оточував⁵⁴, зокрема розуміння князя Острозького самого себе як володаря «з Божої ласки»⁵⁵, «благодаттю Божою» – князь вживав формулу *Dei gratia* не лише у підписах, а й на печатці: *Constantinus Constantini D[ei] G[ratia] Dux Ostrogoiae*. Те саме стосується синів князя, до яких зверталися за аналогічною формулою, як до «князів милістю Божою»⁵⁶. Як православні клієнти князів (Герасим Смотрицький), так і клієнти-католики (Шимон Пекалід), у своїх друкованих творах прямо писали про богообраність Острозьких. Католик Пекалід навіть пішов далі, уподібнивши Острозьких володарям-помазанцям, імператорові Костянтинові Великому, Володимирі Святославичу й Ярославові Мудрому, називаючи їх «монархами» та навіть «напівбогами [semidei]»⁵⁷.

По-четверте, константинопольський патріарх не дав згоду на утворення патріархату в Речі Посполитій.

⁵⁴ Про уявлення про ірраціональний ореол вищості князів України-Русі див. ширше: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 81, 296; *Яковенко Н.* Топос з'єднаних народів у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 233-257.

⁵⁵ Саме так князь Костянтин Василь підписав один зі своїх листів до Сілезії: «З Божої ласки князь на Волині». Див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 110.

⁵⁶ *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600) // *Ї ж.* Паралельний світ. – С. 177-178.

⁵⁷ Детальніше див.: *Яковенко Н.* Що за війну описує ... – С. 174-188; *Яковенко Н.* Топос з'єднаних народів... – С. 235-251. Цікаво, що раніше православний автор Волинського короткого літопису писав у «похвалі» батькові Костянтина Василя, Костянтину Івановичеві, що він «...не толко здешних великих столечных городов на них седиети достоин еси, але и самого божьяго града Иерусалима достоин еси владати». Див.: *Яковенко Н.* Топос з'єднаних народів... – С. 237-238.

По-п'яте, ще на початку червня у Кракові, до початку переговорів Острозьких із нунцієм, середній син князя, Костянтин, повідомив Болоньєтті про свій намір перейти у католицтво таємно від батька⁵⁸. Після конверсії старшого сина князь Костянтин Василь зобов'язав присягою Костянтина не залишати православ'я і ще «дружину йому дав, яка мала матір-русинку [uxoremque ei dedit, quae matrem haberet Ruthenicam]»⁵⁹. «Апостол Русі» єзуїт Бенедикт Гербест у вересні 1583 р. доповідав провінціалові Товариства, що князь Костянтин з дружиною приєднався до Римської Церкви та сповідався у його брата Яна Гербеста⁶⁰. Пізніше старий князь покладав відповідальність за конверсію сина на Львівського митрополита Димитрія Соліковського. Не виключено, що князь Костянтин Василь звинуватив Соліковського з міркувань престижу, дізнавшись про контакти сина з католицькими ієрархами Львова, бо не бажав пов'язувати обставини конверсії члена «богообраного роду» з діяльністю членів «плебейського ордену». Адже саме таку репутацію мали єзуїти в Речі Посполитій, а брати Гербести ж походили з міщанської галицької родини з німецьким корінням⁶¹. Іншою причиною роздратування князя

⁵⁸ MPV. – Т. 6. – N 205. – P. 361-366; *Welykyj A.* Litterae nuntiorum apostolicorum historiam ucrainae illustrantes (1550–1850). - Vol. I: 1550–1593. – Romae, 1959. – N 181. – P. 168; МУН / Collegit metropolita A.Šetyckyj, edidit metropolita J.Slipyj. – N 44. – P. 101-106.

⁵⁹ Collegium Iaroslaviense 1583, Annuae Litterae Societatis Iesu, anni MDLXXXIII [1583]. – Romae, 1585. – P. 92.

⁶⁰ Ще раніше, наприкінці липня 1583 р. Львівський архієпископ Соліковський також доносив Григорієві XIII про причетність до конверсії князя Костянтина Яна Гербеста (див.: *Кетра Т.* Konstany Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich. – S. 27.) Версія нунція також може бути правдивою. Не можна виключати, що грек доклав зусиль до цієї конверсії.

⁶¹ *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 165-167.

Костянтина Василя на митрополита Соліковського були події кінця 1583 р., коли на Свят-вечір у Львові Соліковський, під чиею номінальною юрисдикцією перебував православний Львівський єпископ Гедеон Балабан⁶², наказав зачинити у Львові православні церкви, де правили Літургію за старим стилем. Острозький взяв під захист єпископа Балабана та все православне населення Львова. Князь скаржився у сенаті та нунцієві на дії Соліковського й єзуїтів, які підтримували митрополита⁶³, чим заслужив від секретаря Болоньєтті Горація Спанноккі характеристику «*osservantissimo della scismatica superstitione Rutena [найревнішого зі схизматичного руського марновірства]*»⁶⁴. Попри те, що князеві Острозькому швидкими енергійними зусиллями у сенаті та на королівському дворі вдалося владнати «календарний конфлікт» у Львові, політика доброї волі Острозького у питанні календаря була припинена. Пізніше календарна суперечка стала слоганом боротьби проти Берестейської унії⁶⁵.

Проекти 1590–1596 рр. та 1593 р. На початку 1590 р. було започатковано нову серію контактів православних ієрархів (клієнтів князя Острозького) із Римом. Питання про унію з Римом порушили, зокрема, два протеже князя на єпископські кафедри: Луцький єпископ Кирило Терлецький, новопризначений патріарший екзарх,

⁶² Сигізмунд I надав привілей католицьким єпископам Львова зокрема затверджувати номінацію православного єпископа Львова, що було постійним вогнищем конфліктів між львівськими католицькими і православними єпископами. Див.: *Chodyncki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska.* – S. 132-134.

⁶³ MPV. – T. 7. – N 273. – P. 413.

⁶⁴ МУН / Collegit P.Athanasius G.Welykyj OSBM. – N100. – P. 52-53.

⁶⁵ *Krajcar J. Konstany Wasyl Ostroski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich.* – S. 207.

а від 1593 р. – Володимиро-Берестейський єпископ Іпатій Потій, колишній кальвініст. Посередниками були одні з найактивніших протекторів єзуїтів серед католицького єпископату – Луцький єпископ Бернард Мацейовський та Львівський митрополит Димитрій Соліковський⁶⁶. Хоча питання приєднання до унії самого князя Острозького не згадувалось, але він, імовірно, був добре поінформований про хід переговорів або навіть був їхнім таємним ініціатором⁶⁷.

Саме тому, перебуваючи 1590 чи 1591 р. проїздом у Ярославі, князь прийняв запрошення місцевих єзуїтів відвідати їхню колегію⁶⁸. І якщо єзуїти запросили його «officii causa [з обов'язку]» як «главу схизматиків», то сам князь Острозький мав практичнішу мотивацію. Найшвидше, це були свого роду оглядини, бо наступного 1592 р. його молодший син Олександр одружився з однією зі власниць Ярослава, 17-річною Анною Косткою, дочкою Софії Одровонжівни, фундаторки єзуїтів у Ярославі. Ярославські маєтності, отримані Острозькими, стали помостом між їхніми руськими й малопольськими володіннями, а сам шлюб був найвдалішим із усіх інших шлюбів дітей Острозького з точки зору маєткових інтересів.

⁶⁶ *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej. – Lublin, 1997. – Т. 2. – S. 54-79.

⁶⁷ Такої ж точки зору на роль Острозького дотримується Михайло Дмитрієв: *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом. – С. 215.

⁶⁸ Точну дату візиту усталити не можливо, бо факт був зафіксований у друкованих «*Litterae annuae*», виданих спарено за 1590–1591 рр., а рукописні оригінали за ці роки не збереглись: *Annuae Litterae Societatis Iesu, duorum annorum MDXC [1590] et MDXCI [1591]*. – Romae, 1594. – P. 193-194. Історики на цей епізод практично не звертали уваги. Був зафіксований у літературі лише раз: *Krajcar J.* Jesuits and the Genesis of the Union of Brest // *Orientalia Christiana periodica*. – Vol. 44. – Fasciculus 1. – Romae, 1978. – P. 136.

Відомо, що Костянтин Василь Острозький дискутував із єзуїтами про владу папи Римського, відвідав бібліотеку колегії, де його особливо зацікавили твори грецьких авторів. Насамкінець князь попросив витлумачити уривок із 139 псалма церковно-слов'янською мовою. Єзуїтський хроніст без зайвої скромності зафіксував, що його співбрати «відповіли належно і розважливо [commode ac modeste responderunt]», натомість якийсь фессалонікійський монах з оточення Острозького цього зробити не зміг і, на розчарування єзуїтів, замість відповіді прислав за два місяці до колегії лист, «plenae conviciorum in Romanam Ecclesiam [повний паплюжень Римської Церкви]», де не було жодного слова про уривок із псалма⁶⁹. Єзуїтська вченість таки справила враження на старого князя. Тут же, після весілля Олександра, який залишився з дружиною в Ярославі, він надіслав прохання до Львівського братства, членом якого був: «...сынъ мой князь Александро восточникъ между зубами западных людей веры и науки и всего набоженства усель, сиречь оби(та)телем ярославским се сталь, идеж помощи и ратунку в потверженью веры его от насъ мети не может скудости ради учителяи, без нихже и сами глад страждем. Но понеж(е) у вас болшей обретається, молю васъ, да не сице, от васъ поблиз суше, небрежения ради якож и Костентинъ сынъ мой постраждеть. Бога ради попечение всяко сотворете, да не имеют в немъ части не единой Езуиты»⁷⁰.

⁶⁹ Annuae Litterae Societatis Iesu, duorum annorum MDXC [1590] et MDXCI [1591]. – P. 193-194.

⁷⁰ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. Diplomata et epistolae Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis ab anno 1518 usque ad annum 1600 / Wyd. W. Milkowicz. – T. 1. – Leopoli, 1895. – N CCLVII (257). – P. 51.

У 1590 р. найстарший син князя Костянтина Василя Януш Острозький, воєвода Волинський, отримав два стратегічно важливі з точки зору безпеки руських земель староства – Богуславське і Білоцерківське, а 1593 р. – найвищий світський уряд у Короні – Краківську каштелянію, після чого уряд Волинського воєводи перейшов до його брата – 23-річного Олександра, який до того ж отримав Переяславське староство. Тож коли імператор Рудольф II у зв'язку з турецькою загрозою на півдні імперії зініціював створення антитурецької ліги, князь Януш з вересня 1593 р. брав якнайактивнішу участь у вербуванні козаків на імператорську службу. Незалежно від ініціативи Габсбургів, папа Клемент VIII схвалив план хорвата Петра Чедуліні, Нонського єпископа, візитатора католицьких церков у Константинополі, який передбачав створення антитурецької ліги, до якої увійшли б Річ Посполита, Священна Римська імперія та Московське царство⁷¹. Навесні 1593 р. Московія обіцяла імператорському послові підтримати Габсбургів проти Порти.

Висунення православного унійного проекту на початку 1590-х рр. було пов'язано зі зміцненням і нарощенням політичної ваги князів Острозьких у Речі Посполитій. Їх на початку 1590-х рр. підтримав Сигізмунд III у своєму протистоянні з канцлером Томашем Замойським. Унійний план князя Острозького, викладений у листі до Володимиро-Берестейського єпископа Іпатія Потія у червні 1593 р., перед Синодом православного єпископату у Бересті, постав під впливом габсбурзької

⁷¹ Про спроби реалізації цього плану під час посольства папського легата Олександра Комуловича, зокрема в Речі Посполитій у 1594 р., див.: *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej. – S. 80-99.

ініціативи⁷². При обговоренні реформи Православної Церкви князь планував своє посередництво у пошуках шляхів порозуміння з Католицькою Церквою, пропонуючи зустрітися з папою під час своєї подорожі до Італії «dla poratowania zdrowia cielesnego».

Попри безрезультатність переговорів 1583–1584 рр., Острозький згодом не лише згадував у листуванні з папою ці переговори з Поссевіно, а й запозичив у єзуїта «політичний вектор» для свого унійного проекту 1593 р. Останній передбачав т. зв. універсальну унію, яка полягала в об'єднанні з Римом усього православного Світу. Так, Поссевіно бачив у поєднанні Київської митрополії з Католицькою Церквою шлях до аналогічного кроку з боку московського православ'я, а завдяки впливу князя Острозького – і шлях до поєднання з Римом Православної Церкви у Молдавії та Валахії⁷³: «...da questo signore dipende la conversione della Russia et l'apertura ad altre cose, come della Moldavia et Valacchia [від цього пана залежить навернення Русі та відкриття [брами – *Т.Ш.*] до інших країв, як-от Молдавії і Валахії]»⁷⁴. У 1593 р. уже Острозький хотів залучити до майбутньої унії з Римом східних патріархів, Московію і Валахію. Також він пропонував Львівському єпископові Гедеонові Балабану виїхати на переговори до Валахії. Власне, «релігійна частина» унійного плану передбачала збереження східної церковної традиції, однаковий з католиками соціальний статус православного духовенства, доступ унійного

⁷² Chodynicky K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 276-279.

⁷³ Православна Церква в Молдавії і Валахії, так само, як і Київська митрополія, були у формальній канонічній залежності від Константинопольського патріарха та використовували в літургії церковно-слов'янську мову.

⁷⁴ МУН / Collegit metropolita A.Šeptyckyj, edidit metropolita J. Slipyj. – N 46. – P. 107-108.

єпископату до сенату, заборону примусу до конверсій у католицизм, а також внутрішню реформу Церкви, заснування шкіл для кліру⁷⁵.

Традиційно вважається, що Іпатій Потій, хоч і був клієнтом князя, зобов'язаним патронові єпископською кафедрою, не захотів просувати план свого патрона через нереальність його такої універсальної унії. Але подальші події у Валахії засвідчили, що план Острозького мав під собою реальний ґрунт. У вересні 1593 р. Михай Хоробрий з допомогою патріарха Єремії II та проєкції Порти здобув таласький престол, а вже наступного року постав проти османів та приєднався до антитурецької ліги, сформованої папою Климентом VIII, нав'язав дружні стосунки з Московією⁷⁶. Не виключено, що вже влітку 1593 р. Острозькі знали про заходи Міхая, якщо згадали Валахію.

Чому Острозький не лише згадав Московію, а й просив Потія виїхати туди на переговори по отриманні королівського дозволу? В цей час московський престол обіймав останній представник династії Рюриковичів Федір I Йоаннович, якого вважали розумово неповноцінним. Керував державою Борис Годунов, який де-факто був регентом Московії у 1584–1598 рр. і став першим царем, що не походив із Рюриковичів. Він правив державою від 1598 по 1605 рр., і врешті, його правління призвело до т.зв. «Смутних часів». Згадаймо, що саме в цей час, в останній чверті XVI ст. була сформована генеалогічна легенда князів Острозьких, яка виводила їхній рід від Рюриковичів – від князя Володимира Великого, галицько-волинських

⁷⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России. – С. 63-66.

⁷⁶ *Cotan C.* The Role of the Orthodox Hierarchs in the Foreign Political Life of the Romanian Principalities. The Political Relations with Poland from 1450 to 1750. The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition / Ed. A.Mironowicz, U.Pawluczuk, W.Walczak. – Białystok, 2007. – S. 27-28.

Мономаховичів, зокрема, від Данила Галицького⁷⁷. Тож можна висунути гіпотезу, що князь Костянтин Василь Острозький планував претендувати на московський престол, для чого потребував підтримки папи і виявляв готовність сприяти створенню антитурецької ліги. Ця ідея цілком вписувалась у ланцюг двох попередніх проєктів Острозьких, представлених Римові, – перенесення Константинопольського патріархату до Острога та створення там військового ордену імператора Костянтина на чолі з батьком та старшим сином Янушем.

Деталі свого плану князь Костянтин Василь хотів обговорити з Климентом VIII в Італії особисто, без посередників, обіцяючи взамін за сприяння прийняти унію⁷⁸. Не виключено, що Потій вважав плани Острозьких цілком реальними, тому і відмовився від участі в їх реалізації, бо сам прагнув реформи Церкви за католицьким зразком, яка б вела до незалежності ієрархії від світських патронів у питаннях церковної політики та обмеження

⁷⁷ Ця легенда була підтримана істориками XIX ст., які виводили рід Острозьких від турово-пінської гілки Рюриковичів чи волинської гілки Мономаховичів. Натомість у сучасній українській історіографії утверджується гіпотеза походження Острозьких від турово-пінської гілки Гедеміновичів (Наримунтовичів). Див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 83-84, 88, 91-94, 98, 304-308; *Яковенко Н.* Топос з'єднаних народів... – С. 246; *Яковенко Н.* Що за війну описує... – С. 163; *Яковенко Н.* Шляхтич «латинський» чи «латинізований»? Нотатки на полях поеми «Epiciedion» (1585 рік) // *Її ж.* Паралельний світ. – С. 149.

⁷⁸ Про можливість реалізації проєкту Острозького внаслідок величезного авторитету останнього говорить також Костянтин Левицький. Див.: *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. – Lwów, 1933. – S. 73.

впливу церковних братств. Також не виключено, що Потій не вірив у щирість намірів Острозьких прийняти унію⁷⁹.

Унійні плани князя Костянтина Василя Острозького у цей час гармоніювали з відношенням його єдиного сина, який залишився православним, Олександра до єзуїтів. Так, Олександр погодився з наміром дружини реалізувати фундацію її батьків місцевим єзуїтам, виділивши додаткове грошове утримання на будівництво церкви св. Йоанна, додаткового забезпечення у 1594 р. для колегії, пізніше – бурси. У 1593–1596 рр. ярославські єзуїти зафіксували, що князь Олександр, «etsi Schismaticus [хоч і схизматик]», відвідував їхню колегію, мав приязні стосунки з Бенедиктом Гербестом⁸⁰, разом зі своїм почтом брав участь у процесії Божого Тіла у 1593 р.⁸¹, у

⁷⁹ Пізніше, у 1604–1605 рр. Острозькі у листуванні з нунцієм Клаудіо Рангоні та папою вправно використали трюк з «приєднанням до унії» князя Костянтина Василя, аби домогтись взамін від короля надання головної архімандрії Київської митрополії, Києво-Печерської, православному кандидату Плетенецькому, а не уніатському митрополитові Потієві. Коли ж на сеймі 1605 р. король надав бажану грамоту Плетенецькому, всі запевняння Святого Престолу у приєднанні до унії були негайно припинені з посиланням на відсутність згоди патріархів. Див. листування: МУН / Collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. – N 356, 357. – P. 234; N 360. – P. 235; N 366. – P. 236-237; N 371. – P. 240; N 373. – P. 241; N 374. – P. 241; N 376-378. – P. 242-243; МУН / Collegit metropolita A. Šeptyckyj, edidit metropolita J. Slipyj. – N 203. – P. 271-272; N 205. – P. 273; N 208-210. – P. 276-278; N 212. – P. 279; N 216-218. – P. 282-284; N 223-225. – P. 287-289; N 22. – P. 290-291.

⁸⁰ *Wielewicki J.* Dziennik spraw Domu Zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie. – Kraków, 1881. – T. I: Od r. 1579 do r. 1599 (włącznie). – S. 178.

⁸¹ Предметом особливої гордості єзуїтів, а великого подиву князя Олександра у 1593 р. було значне технічне досягнення єзуїтів – покриття одним склепінням надзвичайно широкого нефу єзуїтської церкви. Див.: *Paszenda J.* Budowle jezuickie w Polsce. – Kraków, 1999. – T. I. – S. 68.

святкуванні Пасхи, на честь якої 1596 р. видав гарматні постріли⁸². Однак останні оптимістичні повідомлення про добре ставлення Олександра Острозького до єзуїтів і про їхнє бажання «відхилити від схизми» князя трапляються у звітах місцевих єзуїтів у січні 1595 р.⁸³ Це співпадає з докорінним зламом у ході унійного процесу. Наприкінці 1594 – на початку 1595 р. усі православні єпископи підписалися під унійним планом дій та звернулися за протекцією до канцлера Яна Замойського, давнього опонента князів Острозьких⁸⁴.

Про самостійні плани єпископів Острозькі довідалися щонайпізніше наприкінці січня – на початку лютого 1595 р.⁸⁵ Відтоді та в подальшому князь Костянтин Василь Острозький став рішуче проти ідеї унії з Римом, назвавши дії єпископів «ганебною зрадою»⁸⁶. Чому ж єпископи наважилися на «зраду»? Як унійні плани Острозького особисто, так і православного єпископату передбачали церковну реформу, проте розуміння її докорінно відрізнялось. Православні Речі Посполитої мали за приклад розвиток конфесіоналізації в Католицькій Церкві,

⁸² Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI). – Provincia Poloniae. – Vol. 50: Annuae Provinciae Poloniae. Collegium Iaroslaviense 1596. – F. 150v.

⁸³ ARSI. – Provincia Germaniae. – Vol. 172: Epistolae Assistentiae Germaniae. – Petrus Fabritius ad P. Generalem, Iaroslaviae, 3 IV 1594. – F. 124v, Petrus Fabritius ad P. Generalem, Iaroslaviae, 10 VII 1594. – F. 288v, Petrus Fabritius ad P. Generalem, Iaroslaviae, 15 I 1595. – F. 41v.

⁸⁴ Про стосунки Острозьких і Замойського у першій половині 1590-х рр.. див.: *Chodyncki K.* Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 284-289; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – S. 202-204, 218-220.

⁸⁵ *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 58.

⁸⁶ Див. лист князя до Кшиштофа Радзивілла у: *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a Unia Brzeska 1596 r. – S. 133-135.

проявом якої стала Католицька Реформа, та в протестантських Церквах. Аналогічні тенденції у провадженні реформ за «протестантським» та «католицьким» напрямком конфесіоналізації виявились у Православній Церкві Київської митрополії. «Протестантський» напрямок представляли світські патрони Церкви – магнати і шляхта на чолі з неформальним світським главою Церкви Острозьким, а також колективний патрон – церковні братства, що склалися з міщан та шляхти.

Так, ще батькові Костянтина Василя, Костянтину Івановичу, Сигізмунд I дозволяв будувати нові церкви всупереч існуючим заборонам; надав під опіку найбільший Волинський монастир – Жидичинський – та обіцяв надати право пропонувати кандидата на посаду архімандрита⁸⁷. Костянтин Іванович отримав королівський привілей та згоду Київських митрополитів на право опіки над маєтком Київської митрополії у разі відсутності Київського митрополита; сприяв підтвердженню королем привілею Православній Церкві на незалежне судочинство⁸⁸. Слід пам'ятати, що, за тодішньою практикою, приходські священики і настоятелі монастирів більше залежали від своїх світських патронів, чий судово-адміністративній владі вони підлягали, ніж від своїх єпископів, і навіть церковні статuti часом походили від світського патрона⁸⁹. Враховуючи, що Костянтин Іванович до того ж мав вплив на номінацію православних єпископів, його можна

⁸⁷ Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4. – N XXXIV.

⁸⁸ *Wojtkowiak Z. Konstanty Ostrogski // PSB. – Т. XXIV. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. – S. 488.*

⁸⁹ *Флоря Б. Н. Кризис организационных структур православной церкви в XVI в. // Брестская уния 1596 г. И общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – М., 1996. – Ч. 1: Брестская уния 1596 г. Исторические причины. – С. 33-34.*

вважати не лише безсумнівним головним світським патроном Православної Церкви у Великому князівстві Литовському, а й її неформальним главою. Сам князь Костянтин Василь також мав вплив на призначення настоятелів у фундованих його предками та ним особисто церквах і монастирях⁹⁰. На підставі привілею Сигізмунда Августа 1571 р. Острозький контролював збирання данини монахами Києво-Печерського монастиря у Сіверсько-Новгородській землі, виступав посередником у масткових конфліктах між православними духовними та світськими землевласниками, клопотався перед королем про затвердження привілеїв церков, монастирів, привілеїв та статутів братств. Він був засновником Тернопільського православного братства, членом Львівського ставропігійного братства. Але найголовніше – від його волі залежав вибір православних єпископів та митрополита Київської митрополії, найважливіших посад у монастирях. Пізніше, у 1592 р. Острозький начебто навіть домігся від Сигізмунда III виняткового привілею, яким король зобов'язувався не надавати жодних вищих посад у Православній Церкві без консультації з Острозьким⁹¹. Попри сумнівну автентичність цього документа (опублікованого в православному полемічному творі «Аpokrīsis», написаному клієнтом князя Костянтина Василя чеським братом Marcinom Broniewskim⁹² та надрукованому польською мовою 1597 р. в аріянській друкарні, а за рік – українською в Острозі),

⁹⁰ У його володіннях було близько 600 церков і 20 монастирів. Див.: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – S. 96, 120-121.

⁹¹ Там само. – S. 95-100.

⁹² *Rzońca J.* Klienci Konstantego Wasyla Ostrogskiego w walce z unią brzeską na sejmach przełomu XVI i XVII wieku, Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Red. E.Dubas-Urwanowicz, J.Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 310, 315-320.

найважливішим тут є відкрите визнання (у разі автентичності документа) чи прихована вимога (якщо документ є фальсифікатом) князя Острозького необхідності узгодження королівською владою з ним питання номінації православних ієрархів.

Іншим світським чинником, що активно втручався у внутрішнє життя Церкви та ієрархії, були згадані братства, які провадили школи, шпиталі, мали друкарні. В останній чверті XVI ст. вони висунули свою програму відновлення Православної Церкви. На відміну від аналогічних католицьких братств, де провідну роль відігравало духовенство, тут безроздільно панували миряни, які контролювали діяльність кліру. Братства не бажали підпорядковуватися місцевим єпископам і навіть ставили себе над ними. Так, 1586 р. Антіохійський патріарх Йоахім затвердив статут Львівського братства, який надавав йому ставропігію, а братчикам – право усувати священників та єпископів і навіть відлучати їх від Церкви; під страхом відлучення від Церкви єпископи та вірні не мали права чинити перешкоди діяльності братств. Константинопольський патріарх Єремія II під час свого перебування на Русі у 1588–1589 рр. підтвердив статут Львівського братства і у конфлікті між братством та Львівським єпископом Гедеоном Балабаном став на бік братства. Львівське братство та його статут були зразками для інших численних православних братств. Свою внутрішньоцерковну діяльність вони прагнули також закріпити на політичному рівні. Так, програма реформ, висунута Віленським братством, була включена до інструкцій послам на сейм 1594 р. Програма передбачала ліквідацію контролю ієрархії (якої де-факто і так не було – *Т.Ш.*) над братствами, заборону будь-яких об'єднань, створених з ініціативи єпископів, надання братствам виключних прав на заснування шкіл і друкарень. Протягом

1590-х рр. братства стали суттєвим незалежним чинником церковного життя і наполягали на перерозподілі влади в системі управління митрополією⁹³. Отже, двовладдя і внутрішня криза у Православній Церкві набули безпрецедентних форм.

Проте «зрада» православних ієрархів поклала край розвитку «протестантської» тенденції в православній конфесіоналізації та започаткувала «католицьку» тенденцію, яка передбачала внутрішнє реформування Православної Церкви за прикладом католицької моделі.

Від листопада 1595 по березень 1596 р. «зрадники» Терлецький і Потій перебували в Апостольській Столиці. Підписання 23 грудня 1595 р. Іпатієм Потієм та Кирилом Терлецьким тексту сповідання віри та декларації про визнання першості римського понтифіка і було тим, що у Римі прийнято вважати актом проголошення унії. Вона була затверджена папською буллою «Magnus Dominus», яка визнавала «грецький обряд» Руської Церкви. 23 лютого 1596 р. була підписана булла «Decret Romanum Pontificem», що надавала Київському митрополиту право призначати єпископів із наступним затвердженням їх папою. 26 лютого спеціальним папським бреве було дозволено зберігати у богослужбовій практиці традиційні для Православної Церкви сакуси. Наступна аудієнція руських єпископів у папи відбулася лише перед їхнім від'їздом до Речі Посполитої 2 березня 1596 р. У травні 1596 р. Кирило Терлецький та Іпатій Потій прибули до Варшави. Зрозуміло, що подібні результати унійного процесу не могли задовольнити князя Острозького, який бачив в

⁹³ Детальніше див.: *Лукашова С.* Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI. – М., 2006; *Ісаєвич Я.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton et al., 2006; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С. 91.129, 201.213.

універсальній унії широкі майнові, політичні, а відтак державотворчі та династичні можливості.

Показово, що у травні 1596 р. нунцій Джерманіко Маласпіна, спираючись на слова єпископа Іпатія Терлецького, інформував, що попри однакостанність єпископів і кліру у питанні унії (що було перебільшенням – *Т.Ш.*) лише князь Острозький чинить перешкоди погрожуючи єпископам. Він захоплює їхні маєтності та погано поводить з усім духовенством⁹⁴. Відтоді погіршилися стосунки Острозького з Сигізмундом III, а від часу участі представника Острозьких у Торунському синоді 1595 р. утворився політичний та був започаткований релігійний союз із протестантами.

Проект 1599 р. Після укладення Берестейської унії було започатковано союз православних із протестантами, участь у якому взяв також молодший син старого князя Олександр. Ініціатором зближення з протестантами був Костянтин Василь Острозький. Він розраховував насамперед на підтримку й допомогу свого зятя – потужного литовського магната, Великого литовського гетьмана і Віленського воєводи, Криштофа Миколая Радзивілла «Перуна». Радзивілл, який був лідером і могутнім протектором кальвінізму у Великому князівстві Литовському, став не лише союзником свого православного родича, а й посередником у контактах з іншими протестантськими громадами. Так, у 1599 р. у Вільні відбувся спільний з'їзд протестантів (кальвіністів, лютеран і чеських братів) та православних. У з'їзді з православного боку взяли участь Костянтин Василь та Олександр Острозькі. Тут було задекларовано черговий унійний проект князя Костянтина Василя – релігійне об'єднання з протестантами або, в разі невдачі, тісна

⁹⁴ Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600) / Ed. A.G.Welykyj. – Romae, 1970. – N 35. – P. 56.

політична співпраця. Як і попередні унійні проекти князя Костянтина Василя, цей проект також передбачав, що князь відіграє роль посередника, лише цього разу між Олександрійським патріархом та євангеліками. Євангеліки вислали до Мелетія Пегаса як заступника патріарха лист з перерахунком 18 спільних догматичних позицій Православної та Євангельських Церков з проханням до патріарха сприяти у поєднанні Церков. Цей план зазнав невдачі, не отримавши схвалення патріарха та його представника Кирила Лукариси, який перебував у Речі Посполитій у 1600–1601 рр.⁹⁵ Коли ж стан здоров'я князя Костянтина Василя погіршився (у 1600–1603 рр.) Олександр поступово почав займати його місце в діяльності на сеймах і сеймиках⁹⁶.

Цікаво, що до подій Берестейської унії хроністи та настоятелі єзуїтського дому в Ярославі – у володіннях Олександра Острозького – залюбки писали про прихильне ставлення князя до єзуїтів, висловлюючи надію на його приєднання до Римської Церкви. Після унії та з розгортанням антиунійної діяльності Острозьких ярославські єзуїти не лише не пишуть про прихильність до них князя Олександра чи про надії на його конверсію, а навіть жодного разу не згадують його імені. Натомість документація колегії, призначена виключно для внутрішнього користування, свідчить, що саме тоді Олександр Острозький практично припиняє виплати на будівництво будинку для єзуїтської бурси для бідних учнів

⁹⁵ *Chodyncki K.* Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. – S. 352-356.

⁹⁶ *Kempa T.* Wobec Kontreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007. – S. 528; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – S. 165-167.

(*bursa pauperum*)⁹⁷. Після пожежі 1600 р. князь Олександр не лише не надав єзуїтам сподівану допомогу у відбудові, а, за свідченням єзуїтів, забороняв їм вирубувати дерева в лісах чи чинив у тому перешкоди, на що вони мали право, надане фундаторами – батьками його дружини Анни Костчанки⁹⁸. Тепер ярославські єзуїти називають князя «схизматиком» та «*infensissimus nobis* [найворожішим до нас]», чий «*filii et haeredes possent esse peiores* [сини і нащадки можуть бути ще гіршими]»⁹⁹. У 1601–1603 рр. Олександр Острозький активно виступав на боці львівських православних міщан у їхньому конфлікті з міщанами-католиками¹⁰⁰. В останній рік свого життя князь Олександр разом із батьком на березневому сеймі 1603 р. відіграли провідну роль у відстоюванні прав православних. Їм вдалося домогтися від короля згоди на обрання Києво-Печерського архімандрита монахами монастиря та світською шляхтою Київської землі. Православним було обіцяно припинити процеси, ініційовані проти них уніатами. У липні 1603 р. на прохання Сигізмунда III

⁹⁷ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, rkps. 270. – *Liber rationum Collegii Iaroslaviensis id est pecuniarum undequaque provenientium, earumdemque expensarum in bonum Commune eiusdem Collegii 1582–1640; ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 7: Catalogus brevis 1564–1572, 1601–1602 et Catalogus triennalis 1587–1603. [Catalogus rerum]. – Collegium Iaroslaviense [1599 mense Augusto]. – F. 299; Provincia Polinae. – Vol. 72 II: Fundationes Provinciae Poloniae. – Rationes ne Collegium Iaroslaviense transferatur alio. – F. 442, Rationes pro transferendo Collegio Iaroslaviense] SI. – F. 449.*

⁹⁸ ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 72 II: Fundationes Provinciae Poloniae. – Rationes ne Collegium Iaroslaviense transferatur alio. – F. 441, Rationes pro non transferendo Collegio Iaroslaviense] SI. – F. 445.

⁹⁹ ARSI. – Provincia Poloniae. – Vol. 72 II: Fundationes Provinciae Poloniae. – Informatio de Collegio Iaroslaviensi Premislam transferendo. – F. 437v.

¹⁰⁰ *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 120–121.

Климент VIII своїм брєве скасував буллу про поєднання Києво-Печерської архімандрії з київською митрополичою кафедрою за умови, щоб за це було дано кафедрі відповідну винагороду та на Києво-Печерську архімандрію був обраний справжній католик. Це була перша сеймова перемога православних¹⁰¹ після Берестейської унії.

Доля родини головних протекторів православ'я та авторів унійних проектів у Речі Посполитій добре відома. По смерті князя Олександра в 1603 р. опікуном його малолітніх дітей і дружини залишився його батько. Лише після смерті Костянтина Василя у 1608 р. Анна Острозька усунула з дому православного вихователя синів Адама Костянтина і Януша Павла Лаврентія Зизанія Тустановського, православного полеміста, проповідника, автора першого підручника церковнослов'янської мови. У 1610 р. юнаки склали католицьке визнання віри та були конфірмовані перемиським єпископом, того ж року вони розпочали навчання в Ярославській єзуїтській колегії. Молоді князі Острозькі померли дуже рано (у 1618 і 1619 рр.)¹⁰². Решта нащадків Костянтина Василя Острозького були католиками – син Януш, онучки (дочки Олександра) Софія, Катерина та Анна Алоїза. Анна Алоїза була одружена з великим литовським гетьманом Яном Каролем Ходкевичем, випускником єзуїтських академій у Вільні та Інгольштаті, фундатором єзуїтської колегії у Крже, церкви у Несвіжі, церкви і школи в Шкудах, благодійником віленських єзуїтів та промотором

¹⁰¹ Жукович П.Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – С. 425-432.

¹⁰² Докладніше див.: *Kus J.* «Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...». Adam Konstanty i Janusz Paweł księżęta Ostrogscy, wojewodzice wołyńscy // *Zeszyty Muzealne.* – R. II. – 1997/1998. – Z. 2. – S. 7-17.

фундування єзуїтських домів у Дорпаті та Ризі. Вона у 1623 р. заснувала у резиденції свого діда Костянтина Василя, Острозі, єзуїтську колегію і церкву, згодом – бурсу для бідних учнів та шляхетський конвікт. Єзуїтський дім в Острозі завдяки численним маєтностям і коштам, наданим фундаторкою, був найзаможнішим серед осередків єзуїтів на руських землях Польської Корони¹⁰³.

Отже, на прикладі родини самого Острозького реалізувалась унійна концепція польських єзуїтів, зокрема Петра Скарги, який бачив об'єднання Церков як звичайне приєднання православних аристократів до Римської Церкви. Унійні проекти 1583 р. і 1593 р. слід розглядати в контексті стосунків православної та католицької еліт, оскільки вони спиралися зокрема на політичні та династичні плани «некоронованих королів Русі» Острозьких, а також представників Апостольської Столиці та папського легата Антоніо Поссевіно. Проект 1599 р., який передбачав православно-протестантську унію, був спробою реваншу за невдачу двох попередніх, але також зазнав невдачі. Проект унії 1590–1596 рр. постав як ініціатива ієрархів митрополії, найімовірніше спочатку під негласним протекторатом К.В.Острозького. Проте під час кристалізації проекту стали очевидними розбіжності між особистими інтересами світських патронів Церкви (які практично вели до «протестантизації» системи церковного управління, а отже і до втрати канонічної ролі ієрархії та духовенства) та бажанням ієрархії реформувати Церкву за «католицькою моделлю». Тому-то ієрархи вдалися до протекції найпершого політичного супротивника Острозьких – канцлера Замойського та усунули від участі в розробці унійного проекту найпотужніших світських

¹⁰³ *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях... – С. 129-134.

патронів. Останнє, у свою чергу, призвело до того, що унія замість налагодження внутрішнього порядку породила конфронтацію і розкол серед православних Київської митрополії і насамперед викликала шалений спротив найвпливовіших світських патронів, якими були і князь К.В.Острозький, і церковні братства.

The article suggests a new view on the unionist projects of 1583, 1590-96, 1593 and 1599, which have arisen as a result of missionary policy of the Holy See, as well political and dynastical plans of the «uncrowned Kings of Ruthenia» Princes Ostroz'kyjs.